

Carnaval: religie in een nieuw jasje?

Of en in hoeverre is het carnaval te beschouwen als een vorm van 'religie op straat'? André Mulder kijkt met open blik naar dit bonte verschijnsel, dat in veel plaatsen van Nederland, van Kloosterburen tot Maastricht, duizenden mensen op de been brengt. De uitkomst van zijn zoektocht verrast.

Als geboren Groninger, afkomstig uit het communistische Oost-Groningen, heb ik jarenlang het carnaval alleen via de televisie tot mij kunnen nemen. In mijn orthodox-gereformeerde opvoeding werd er wat meewarig, spottend en vooral afkeurend gedaan over de 'liederlijke' activiteiten van royaal drankgebruik, hospraktijken en vermeende seksuele promiscuïteit, die naar men dacht de kernbestanddelen van het carnaval uitmaakten.

Op de 'elfde van de elfde' werd ik in 2009 in mijn rol van onderzoeker van hedendaagse gestalten van zingevingsconstructie uitgedaagd na te denken over de vraag of en in hoeverre het carnaval te beschouwen is als 'religie op straat'. In het debatprogramma van VU-Connected en Windesheim, 'Peper en zout' genaamd, was een avond gepland over deze vraag. Carnavalsverenigingen en de prins met de raad van elf waren in Zwolle aanwezig om als ervaringsdeskundigen hun bijdrage aan het debat te leveren.

Ik vond en vind het een uitdagende vraag, omdat deze noodzaakt tot het opnieuw en met een open blik kijken naar dit bonte verschijnsel, dat op veel plaatsen in Nederland, van Kloosterburen tot Maastricht, duizenden mensen op de been brengt. Hoewel ik al jaren in Nijmegen woon en jaarlijks het carnaval om me heen zie groeien, is het nog steeds niet gelukt me dit gebeuren eigen te maken. Men zegt wel dat het 'in je bloed moet zitten'. Dat is bij mij overduidelijk niet het geval. Vanuit deze positie van distantie, met de bril van de onderzoeker, werp ik me op de vraag of carnaval te lezen is als een religieus verschijnsel.

Oorsprong

Op het eerste gezicht is het antwoord op deze vraag negatief. Wie een beetje bekend is met de historie van het carnaval hier te lande, weet dat dit driedaagse gebeuren een geschiedenis van animositeit kent tussen carnavalsverenigingen

en de religieuze instituten (de rooms-katholieke kerk en de protestantse kerken). Ook de burgerlijke overheden hadden soms moeite met de uitwassen van dit volkse feest. Hoewel het een voorbereiding op de christelijke vastentijd heet te zijn, werd er niet altijd van uitgegaan dat die voorbereiding zelf religieuze kwaliteiten had. Eerder zag men het tegendeel.

Over de oorsprong van het feest zijn de historici verdeeld. De een voert het terug op 'heidense' lenterituelen, bijvoorbeeld van de Germanen. De ander wil vooral de band met de kerken benadrukken door het een drempelritueel naar de vastentijd te noemen. Dit gaat dan terug op kerkelijke 'zottenfeesten', die sinds de tiende eeuw aantoonbaar zijn. Ook worden analogieën aangegeven met Griekse en Romeinse jaarfeesten, rond de zonnewende. Duidelijk is wel dat de wijze waarop het huidige carnaval wordt gevierd nog niet zo oud is, dat wil zeggen, niet ouder dan uit de negentiende eeuw. Overigens geldt dat voor slechts enkele plaatsen in Brabant en Limburg. Het carnaval werd op de meeste plaatsen pas na de Tweede Wereldoorlog weer nieuw leven ingeblazen via de carnavalsverenigingen die toen werden opgericht. Hoewel er dus in historisch perspectief dunne lijntjes zijn te trekken naar mogelijk oudere religieuze oorsprongen van het feest, is dat voor de huidige varianten moeilijk hard te maken.

Definiëring

Welke definitie hanteren we als we carnaval onder de noemer van religie willen beschouwen? In wetenschappelijke kringen circuleren

twee varianten van definiëring van religie, een essentialistische en een functionalistische. Bij een *essentialistische* definitie zullen we moeilijk positieve uitspraken kunnen doen omtrent het carnaval. Dan is er immers veelal sprake van 'betrokkenheid op een overstijgende werkelijkheid'. Deze werkelijkheid wordt vaak benoemd met termen als 'macht' of 'kracht' (*agency*), 'God', 'goden' of 'geesten'. De activiteiten rond carnaval kunnen we nauwelijks onder een dergelijke betrokkenheid rangschikken. Niets wijst erop dat carnaval in essentie een betrokkenheid

Carnaval als ritueel plaatst je even buiten de werkelijkheid

op zo'n hogere werkelijkheid laat zien. Hooguit komt het tot uiting in de carnavalsmis, die in sommige plaatsen als een min of meer normale zondagse dienst wordt gevierd op de zondag van carnaval. Of men zou moeten denken aan de viering op Aswoensdag waarin het askruisje wordt ontvangen. Van beide vieringen geldt dat de overgrote meerderheid van de carnavalsgangers hieraan niet deelneemt. Bovendien vindt de viering op Aswoensdag na het carnaval plaats, namelijk als religieus gemarkeerd begin van de Vastentijd. Nadeel van een dergelijke essentialistische omschrijving is, dat wat door velen als hedendaagse of eigentijdse varianten van religie wordt beschouwd, buiten boord valt. Veel activiteiten en belevingen waaraan sommigen religieuze kwaliteit toekennen, komen zo niet in beeld.

Ik kies daarom voor een *functionalistische* manier van kijken, waarin de rollen die religie vervult in het leven van mensen, van groepen mensen en van de samenleving als geheel centraal staan. Zo kan men spreken van religie als 'sacralisering van het leven, levensmomenten en/of levenscrises', of als 'een systeem van voorstellingen en gedragingen dat hulp biedt bij het hanteren van de contingenties van het bestaan'. Het gaat dan bijvoorbeeld om de verbindende kwaliteit van rituelen, om de beleving van

***Er is diepte te zien in
een eerder als plat
beleefde werkelijkheid***

gemeenschap tussen mensen en om beleving met transcendentie-aspecten die mensen verheffen boven het alledaagse en brengen bij wat voor hen wezenlijk of heilig is. Deze functionalistische manier van kijken kun je toepassen op de geloofsvoorstellingen, de geloofservaringen, en evenzeer op het religieuze gedrag, de rituelen. In dit spoor geef ik hieronder enkele observaties weer.

Ritueel feest

Een eerste term om de diepere kwaliteiten van het carnaval op het spoor te komen is *feest*. Carnaval is in antropologische zin te beschouwen als een ritueel, namelijk een feest. Deze opvatting zal door sommige fervente carnavalsvierders wellicht worden bestreden. Het

gaat in het 'echte' carnaval – zo bleek me in de discussie te Zwolle – niet om het 'feesten' dat in onze cultuur zo in zwang is. De laatste jaren wordt, zo zegt men, het ware carnaval verstoord door buitenstaanders die tijdens carnaval 'hun' feestje komen vieren, met de nodige bijverschijnselen van dronkenschap, vernielingen en dergelijke. Deze opvatting van feest bedoel ik hier niet.

De concepten ritueel en feest zijn in de literatuur overigens haast synoniem. Een feest is 'een moment waarop of de gelegenheid waarbij mensen, in het structureren van de tijd en de loop van het individuele leven, als groep of als samenleving een speciale (het alledaagse doorbrekende) rituele vorm aan gebeurtenissen geven, die het persoonlijke en sociale bestaan markeren, door middel van geloof, een religieuze, filosofische of ideologische oriëntatie die zin geeft aan het leven' (Post 2001). Een ritueel kan beschouwd worden als *geordend geheel van symbolische gedragswijzen of handelingen die uitdrukking geven aan een diepere werkelijkheid*.

Je kunt daarom zeggen, nuancering daar gelaten, dat elk feest een ritueel is, maar niet elk ritueel een feest. *Feest* legt de nadruk op *het moment* van het carnaval (de drie dagen voorafgaand aan de vasten), het *expressieve karakter* ervan, en de functie van het *markeren* van een moment binnen het kader van een zingevingssysteem (bijvoorbeeld bij carnaval het christelijk-culturele systeem). Het concept *ritueel* geeft aan op welke wijze dit moment expressief wordt gemarkeerd, namelijk op *geordende*

< Carnaval Hoogland. Foto René Rosmolen

wijze, door middel van een min of meer vast *patroon* van *symbolische handelingen*. Er is sprake van steeds terugkerende handelingen.

Bij carnaval is dat – hoewel van plaats tot plaats verschillend – overduidelijk. Ik noem de optocht met praalwagens waarin vaak commentaren worden verbeeld op de actuele lokale politieke situatie, de sleuteloverdracht van de burgemeester aan de Prins, de ‘zotte harmoniekes’, het verkleden, het dansen, het wijzigen van de naam van de stad, en het samen zingen. Hoewel er ogenschijnlijk sprake is van een ‘vrolijke chaos’, zijn er bij carnaval duidelijk patronen van gedrag herkenbaar die jaarlijks terugkeren en constitutief zijn voor dit rituele feest. Karakteristiek voor het feest is dat het een contrast vormt met de alledaagse werkelijkheid: het doorbreekt de grijze saaiheid van de dagelijkse verplichtingen, en plaatst je als het ware even buiten de tijd, in een andere tijdsorde. Het feest contrasteert met de normale werkelijkheid. Naar die tijd-buiten-de-tijd wordt toegeleefd, soms maanden lang.

Beide begrippen, ritueel en feest, verwijzen naar gedrag in relatie tot een diepere werkelijkheid of het uitstijgen boven het alledaagse. Je zou kunnen zeggen dat het heilige *via* het rituele feest in beeld komt. Maar wat is in de beleving van de deelnemers dit anders-dan-het-alledaagse? Als bronnen gebruik ik enkele interviews uit twee documentaires die op de televisie te zien zijn geweest (De Poel 2007; Borsboom 2007).

Het *andere* van carnaval

In de genoemde televisiedocumentaires komt in de gesprekken met deelnemers sterk naar voren dat men een gevoel van *vrijheid* ervaart. Men voelt zich *vrij van* en *vrij tot* een aantal zaken. Vrij van werkverplichtingen, vrij van sociale verplichtingen, vrij van sociale controle: zaken die het alledaagse mee bepalen. Je hoeft even niet te doen of te laten wat normaal wel zou moeten, zoals het je aanpassen aan de verwachtingen van werkgever, familieleden, dorpsgenoten. Nee, je kunt juist vrij zijn om je gedrag in te vullen zoals jij het wilt, om te handelen naar wat je gevoel je ingeeft, waar je behoefte aan hebt. Het rituele feest geeft zogezegd een *ontsnappingsmogelijkheid*: de dagelijkse druk die geldt in het normale leven wordt even terzijde gesteld.

Een tweede element is het beleven van *eenheid* met andere mensen. Dit lijkt wel het belangrijkste kenmerk te zijn van het andere van carnaval: het feest doorbreekt rolpatronen, biedt ervaringsmogelijkheden van *gemeenschap* met mensen die je in het dagelijkse leven, vanwege de roldifferentiatie en sociale stratificatie, nooit zou ontmoeten. De ene mens staat niet boven de ander: je kunt zomaar met iemand uit een hele andere sociale wereld aan de praat raken of op de dansvloer belanden. Carnaval biedt de gelegenheid tot ontmoeting. Je komt in een andere sociale wereld terecht, waarin *gelijkheid* en *solidariteit* de boventoon lijken te voeren. Gelijkheid, eenheid en solidariteit wijzen op het gemeenschapsstichtende karakter van het rituele feest van carnaval. ▷

Dit sociale element wordt als heel waardevol beleefd door bijvoorbeeld Co Post, die in de IKON-documentaire *Carnavalsvrouwen* geïnterviewd wordt. Het is voor haar een beeld en ervaring van de ‘wereld zoals deze altijd zou moeten zijn’. Ik maak me sterk dat dit een door velen gedeelde ervaring is. In dit ritueel wordt iets beleefd van een verhoopte wereld, waarin minder dwang en ongelijkheid is en meer oprechte solidariteit. In deze wereld-buiten-de-tijd wordt iets ervaren van een andere werkelijkheid, die ethisch te prefereren is boven de normale, alledaagse werkelijkheid. Dit lijkt een demonstratie te zijn van wat de antropoloog Geertz (1973, 112) zegt over het ritueel: ‘In een ritueel komen door de werking van een geheel van symbolische vormen de geleefde wereld en de verbeelde wereld samen; ze blijken dezelfde wereld te zijn.’ Volgens Geertz is religie een cultureel systeem, waarin de geloofsopvattingen en rituelen de gevoelens van mensen diepgaand beïnvloeden door het formuleren van coherente concepten over de orde van het bestaan. Het gaat hierin zowel om ‘hoe de wereld is’, alsook om ‘hoe de wereld zou moeten zijn’. Deze werelden vallen in de beleving van mevrouw Post samen.

Soms wordt carnaval opgevat als een omkeringsritueel of ‘*rite of rebellion*’: een georkestreerde anarchie waarbij heersers onderdanen worden en boeren burgemeesters (vergelijk de sleuteloverdracht aan de prins). De wereld is dan even een tegenwereld waarin de rollen wat de macht betreft op symbolische wijze zijn omgedraaid. In die gespeelde inversie ervaren

sommigen een wereld ‘zoals deze zou moeten zijn’ vanwege de gemeenschap die wordt ervaren.

Deze ‘beleefde’ gelijkheid sluit overigens individualiteit en diversiteit niet uit, maar in. Het maakt niet uit wat je doet, hoe je je kleedt, wat je drinkt, hoe je danst: alom wordt beleefd dat je in carnaval jezelf mag zijn. Carnaval is in die zin een teken van respect voor diversiteit. Verkleden met carnaval moet dan ook vaak niet als het *maskeren* van het eigene worden geduid, ook al accentueert een alom gedragen boerenkiel een zekere mate van gelijkheid. In de beide documentaires komt duidelijk naar voren dat het verkleden juist ruimte biedt aan

Via de omweg van het verkleden komen mensen tot zichzelf

het tot uitdrukking brengen van het *eigen* gevoel van het moment of – breder – de eigen persoonlijkheid. In sommige gevallen kunnen we nog verder gaan: soms is het verkleden een expressie van een sterk verlangen *iemand anders te mogen of te kunnen zijn*. Met andere woorden, mensen kunnen soms pas met carnaval *ten diepste zichzelf zijn*. ‘Met carnaval kan ik pas zijn wie ik zou willen zijn’ of: ‘Met carnaval kan ik zijn wie ik had willen worden, maar nooit geworden ben.’ Zo beschouwd biedt carnaval een tegenwereld waarin mensen veilig hun ware of verhoopte identiteit kunnen beleven. Via de omweg van het verkleden komen mensen tot zichzelf.

Religie op straat?

De exercitie van het analyseren van de documentaires heeft mijn beeld van carnaval, meegeregen door mijn religieuze socialisatie, danig veranderd. Het carnaval kan voor mensen meer betekenissen hebben dan een 'orgias-tisch bacchanaal'. Deze betekenissen lijken religieuze functies te vervullen en religieuze diepte te hebben. Carnaval biedt ruimte aan en instrumenten voor het beleven van waarden die in godsdiensten hoog staan aangeschreven. Het heeft trekken van een religieus ritueel waarin de wereld, zoals door de goden gewenst, beloofd of voorgeschreven, wordt verbeeld in gelijkheid, vrijheid, eenheid en solidariteit. Het is niet moeilijk elementen uit de christelijke theologie te vinden die aan deze religieuze karakteristieken expressie geven. Ik noem hier slechts de metafoor van het Koninkrijk van God, verbeeld in vele parabels van Jezus.

Het perspectief van een functionalistische definitie levert in deze casus meer 'religie' op dan dat van een essentialistische. Sommigen zullen dat als een nutteloos perspectief ervaren, omdat dan 'alles' wel religie kan worden. Zelf denk ik daar anders over. Natuurlijk gaat het maar om een beperkt aantal interviews dat is geanalyseerd. Gesprekken met anderen kunnen het gevondene tegenspreken, aanvullen, corrigeren en nuanceren. Desondanks heeft deze zoektocht me verrast. Er is vanuit een nieuw perspectief diepte te zien in een werkelijkheid die ik eerder als plat heb beleefd. Als praktisch theoloog zoek ik naar deze nieuwe perspectieven en naar nieuwe woorden om religie te vin-

den in een ont-traditionaliserende samenleving. Daarbij houd ik voor ogen dat het seculiere en het sacrale eerder in elkaar overlopen en met elkaar verbonden zijn, dan dat het twee gescheiden ervaringssegmenten zijn. Carnaval blijkt een mooie casus te zijn waarin beide gelaagdheden van de werkelijkheid aan het licht komen. Zo kan carnaval een religieus verschijnsel zijn en in de beleving van mensen uitreiken naar iets hogers.

Als religie mensen met elkaar verbindt (*koinonia*), als religie mensen tevens verbindt met het visioen van een rijk van vrede en solidariteit, als religie mensen brengt bij wie ze ten diepste zijn, is carnaval, gezien in dit functionalistische perspectief, dan geen religie op straat in een ander jasje? <

Bronnen

- Borsboom, A.M. (2007). *Carnavalsvrouwen*. IKON-documentaire.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of culture*. New York: Basic Books.
- Poel, F. de (2007). *Het gevoel van carnaval*. KRO-documentaire.
- Post, P. (2001). Liturgical movements and feast culture. A Dutch research program; idem: Introduction and application. Feast as a key concept in all liturgical studies research design, in: Post, P., G. Rouwhorst, L. van Tongeren & A. Scheer (eds.). *Christian feast and festival. The dynamics of Western liturgy and culture*. Leuven: Peeters, 3-77.

André (dr. A.) Mulder is lector theologie en levensbeschouwing aan de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle.
a.mulder@windesheim.nl